

8. Коваленко В. Роботи Шестовицької експедиції 1998 року / В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий // АБУ 1998 – 1999 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1999. – С. 13-14.

9. Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні. Рух вікінгів в історії Європи / В. Коваленко // Село над Десною – Шестовиця. Збірник статей та матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – С. 9-91.

10. Коваленко В.П. Исследования в Шестовице / В.П. Коваленко, А.В. Шекун // АО 1984 года. – М., 1986. – С. 247.

11. Коваленко В.П. Начальные этапы изучения Шестовицкого археологического комплекса / В.П. Коваленко // Русский сборник. – Брянск, 2006. – С. 148-161.

12. Коваленко В.П. Работы Шестовицкой экспедиции / В.П. Коваленко, А.П. Моця, А.В. Шекун // АО 1983 года. – М., 1985. – С. 287-288.

13. Коваленко В.П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976р. / В.П. Коваленко // Археологія. – 1981. – № 36. – С. 91-97.

14. Коваленко О.Б. Археолог за покликанням (П.І.Смолічев) / О.Б. Коваленко, В.В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті рр.). – К., 1991 – С. 280-283.

15. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. / І.І. Ляпушкін // АП УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 297-301.

16. НА ІА НАНУ, Ф. експедицій, № 1998/84. Моця О.П., Васюта О.О., Готун І.А. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель, 136 с.

17. Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. / А.В. Петраускас. – К., 2006. – 197 с.

18. Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни / О.О. Попко // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 129-140.

19. Скороход В. Топографія Чернігова та Шестовиці X – початку XI ст. (порівняльна характеристика) / В. Скороход // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 125-132.

20. Скороход В. Деревообробна справа на Шестовицькому археологічному комплексі в ур. Коровель в X – початку XI ст. / В. Скороход // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VIII Міжнар. студ. наук. археолог. конфер. – Чернігів: Сіверянська думка, 2009 – С. 186-193.

21. Скороход В. Корабельна справа Шестовицького поселення (за матеріалами знахідок залізних заклепок) / В. Скороход // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VI Міжнар. студ. наук. археолог. конфер. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 158-161.

22. Смолічев П.І. Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 р. / П.І. Смолічев // Україна. – 1926. – № 1. – С. 178-180.

23. Станкевич Я. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. / Я.В. Станкевич // АП УРСР. – Т. 1. – Матеріали польових досліджень Інституту археології академії наук УРСР за 1945 – 1946 рр. – К., 1949. – С. 50-51.

24. Станкевич Я.В. Шестовицькое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года / Я.В. Станкевич // КСИА. – 1962. – Вып. 87. – С. 6-29.

25. Филлюк О.В. Лісохімічні промисли як археологічний об'єкт дослідження на сільських поселеннях IX – XIII ст. // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 230-231

26. Шекун А.В. Работы Черниговской областной археологической экспедиции / А.В. Шекун // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 321-322.

Скороход В.Н. Смолокурный промысел на Шестовицком археологическом комплексе в X – начале XI вв.

В статье рассматриваются материалы археологических исследований, которые свидетельствуют о существовании смолокурного промысла на посадке и подоле Шестовицкого городища X – начала XI вв., также анализируются конструктивные особенности 7 смолокурен.

Ключевые слова: Шестовица, городище, посад, подол, смолокурня, промысел.

Skorokhod V.M. Tar Trade on Shestovitsa Archaeological Complex in X – beginning of XI centuries

Materials of the archaeological investigations which confirm existence of the tar trade on the lower town and trading quarter of Shestovitsa site in X – beginning of the XI cent. are reviewed in the article and constructive peculiarities of remains of 7 tar-works are analyzed.

Key words: Shestovitsa, site, lower town, trading quarter, tar-works, trade.

30.03.2011 р.

УДК [94.(477): 355.42/43] «08/12»

В.Г. Бережинський

МЕТОДИ І СПОСОБИ ЗАХОПЛЕННЯ МІСТ І ФОРТЕЦЬ У ДАВНІЙ РУСІ

У статті розглянуто методи, способи, тактичні прийоми захоплення міст і фортець у Давній Русі.

Ключові слова: облога, штурм, блокада, облоговий бій.

Значне місце у давньоруській воєнній історії посідає облоговий бій – захоплення укріплених пунктів. Не з'ясувавши тактику облогового бою, не можна говорити про воєнне мистецтво цього часу.

Тією чи іншою мірою торкалося цієї проблеми багато дослідників. Серед них Н.Н. Воронін, П.А. Раппопорт, М.Г. Рабинович, В.Й. Довженко, М.Ф. Котляр та багато інших. Більшість із них – археологи або історики, які не мають навіть базової військової освіти, не кажучи вже про вищу. Саме тому у їхніх працях ряд суттєвих моментів пропускався, і облога розглядалася здебільшого не як окремий вид бою, а лише у контексті розгляду конструктивних особливостей давньоруської фортифікації. Тому метою даної статті стало виділення і формулювання на основі аналізу багатьох джерел основних методів і способів облогового бою на Русі у період X-XIII ст. [1].

У X-XII ст. руйнування, штурм і спустошення міст і фортець противника далеко не завжди входили в плани князів. Частіше вони прагнули знищити села противника, узяти «полон», спустошити «волюсть». Пізніше, воюючи між собою і виганяючи один одного з різних міст, князі завжди пам'ятали, що «їх ворожнеча має тимчасовий, швидкоплинний характер, що вони родичі, «брати», і завжди зможуть

Бій біля стін міста.

Мініатюра Кенігсберзького літопису

домовитися «по-братськи» [2, 62]. У таких війнах міста облягали тільки вимушено, та й то лише для того, щоб вигнати з них князя і узяти з міста «відкуп». Літописи, навпаки, описують як великий успіх походи, коли місто брати не доводилося, але околиці навколо нього спустошувалися. Наприклад, у 1168 р. «ходиша с псковичи к Полоцку и пожгоша волость, воротишася от града за 30 верьст» [3, 53].

Часто в умовах усобиці дієвішим методом боротьби був не штурм міста, а його довготривала облога, що нерідко змушувала противника «оставить стол», домовитися якимось чином, тобто досягти мети без втрат. Таких прикладів також багато у літописах. Наприклад, облога Родні Володимиром, коли «осадаху Ярополка в Родне и бе глад велик в нем и есть притча и до сего дни «беда, аки в Родне» [4, 27].

Штурм або облягання міста тривалий час залежали не тільки від намірів, але і від військової майстерності, бойового досвіду і звичок того або іншого воєначальника. Так, наприклад, добре відомо, що «Володимир Святославич жодного разу не здійснив штурм обложеного міста, досягаючи своєї мети «облежанием» – голодною облогою» [5, 63]. Навряд чи можна сумніватися в його здібностях і можливостях, хоча А.Л. Бертьє-Делагард з облоги Володимиром Корсуня прямо робить висновок про низький рівень військово-технічної підготовки русів [6, 35-37, 40].

Нові явища з'явилися в облоговому мистецтві в середині і другій половині XII ст. У ті часи виникали феодальні князівства, що змагалися між собою, зростає роль міст як укріплених пунктів. У літописах відмічено випадки і прямого штурму фортеці, і стійкого захисту міських стін. Наприклад, під 1146 р. йдеться про городян, «крепко бьющихся с града» [7, 315].

З'явилися круглі в плані фортеці, хоча і невеликі, але розраховані на кругову оборону. До того існувало розділення на фронтальну, найбільш укріплену частину, і тилу частину укріплення, що спиралося на природні перешкоди (річки, яри тощо). Круглі фортеці створювалися з більшою свободою щодо рельєфу місцевості. У Південній і Південно-

Битва біля м. Любеча.

Мініатюра Кенігсберзького літопису

Західній Русі з'являються городища з системою багаторядності валів, розрахованою на підвищення обороноздатності фортечних споруд [8, 212].

Відповідно розвивалося і мистецтво облогового бою. «З XII ст. існував особливий вид наступального бою за міста», – писав Є.В. Черненко [9, 142]. Активність облоги безпосередньо почала залежати від наявності і кількості стінобитних машин у тих, хто облягає. В середині XII ст. настав новий підйом у розвитку і застосуванні облогової техніки [10, 31]. Вали і стіни міста все-таки доводилося брати безпосереднім штурмом, що було справою досить складною і прямо пов'язувалося з ціною (втратами особового складу) такого узяття. Штурм без облогової техніки став практично неможливим.

Отже, на Русі існували два основні методи оволодіння містом або фортецею: 1) «изъездом» або «изгоном», тобто **наскоком** кінної дружини, що уривалася всередину укріплення через ворота, які не встигли зачинити захисники, або через проломи в стіні, що залишилися після недавньої облоги; або ж 2) **облогою** – тривалим, іноді пасивним «облежанием».

Основний сенс «облежания» чітко виражено в «Слові Іоанна Златоуста»: «Егда хоцеть княз прияти град противных то прежде отемлють оу них воду и брашна и си изнемогше от голода и жажи и предаються в руце его» [11, 510]. Літописи зберегли чимало яскравих картин здобування міста цим методом. У 1096 р. Святополк Ізяславич і Володимир Мономах обклали у Стародубі Олега Святославича чернігівського. «Олег вже вбіг в Стародуб і зачинився там. Святополк же і Владимир обклали його в місті і билися обкладені з міста, а ті йшли приступом на місто, і поранених було багато з обох боків... і стояли ті, що облягають, поблизу міста тридцять три дні, і знемагали люди в місті» [12, 31].

У давньоруських письмових джерелах облогу також називали «обстояние», «обседание», «обшестве» або «обступление» [13, 25]. Незважаючи на численні спроби різних дослідників оголосити «облежание» основним методом облоги на Русі з X [14, 75], XI [15, 234] до кінця XII ст. [16, 31], «в домонгольський період» [17, 50], ймовірно, правильним було б твердження, що в різний час – від

давніх слов'ян до монгольського нашествия і пізніше – цей метод застосовувався разом з «изъездом» («изгоном») залежно від обстановки і наявності або можливості побудувати облогову техніку. Але навіть майже у всіх випадках «облежания» все одно спроба захоплення міста зазвичай мала характер «изъезда» [18, 237], якщо, звичайно, це було тактично виправданим.

Відомий фахівець з військово-інженерної справи і фортечної війни В.В. Яковлев у класичному вигляді виділяв **4 основні способи узяття укріплених пунктів** у давнину і середньовіччя: 1) ненавмисний напад; 2) атака відкритою силою; 3) блокада; 4) поступова атака.

«**Ненавмисний напад** зазвичай проводився вночі, при слабкому, не досить пильному гарнізоні, у разі зради або підкупу. Нападали з декількох боків, прагнучи оволодіти воротами і впустити в них головну масу військ. Для безпосереднього проникнення в місто особливих правил не існувало, велику роль відігравали хитрість і випадковість. На стіни підіймалися способом, що мав назву черепахи: воїни ставали в декілька рядів упритул до стіни і утворювали собою своєрідні сходи підняттям над головами щитів, якими штурмові колони підіймалися на стіни. За наявності попереду стіни рову його завалювали зазвичай фашинами» [19, 291].

Атака відкритою силою, або штурм (приступ), проводилася вдень, після виграної битви, з великими силами. У першому ешелоні висувалися спочатку стрілки, які прикривалися переносними або рухомими (на колесах) дерев'яними, оббитими шкірою щитами. Стрілки прагнули прогнати захисників із стін. У другому ешелоні йшли колони робочих, завалювали рів матеріалом, що принесли, і встановлювали драбини для влізання на стіни. У третьому, основному, ешелоні рухалася щільною масою штурмова колона, прикриваючи себе спереду, з боків і зверху щитами. У більшості випадків атака велася одночасно з різних боків («демонстрації») і навіть з боку моря. Відбитий штурм повторювався.

Блокада була досить застосовуваним способом оволодіння давніми фортецями. На Русі блокаду називали «выстоянием» (літописці визначали її виразом «стати статєм на выстояньє»). Спосіб цей полягав у тому, що фортеця охоплювалася кільцем військ, що займали дві концентричні укріплені позиції: зовнішня з цих позицій називалася **циркумвалаційною лінією** (від лат. *circum* – «навколо» і *vallare* – «укріпити») і була призначена для забезпечення атакуючого від допомоги ворогові ззовні; внутрішня позиція називалася **контрвалаційною лінією** (лат. *contra* – проти), ця лінія була обернена в протилежну сторону від циркумвалаційної лінії, вона мала на меті забезпечувати атакуючого від вилазок з фортеці.

Поступова атака, або облога, застосовувалася

*Облога князем Олегом Царьграда.
Мініатюра Радзівіллівського літопису*

*Облога русами Царьграда з моря.
Мініатюра Радзівіллівського літопису*

зазвичай з метою оволодіння фортецею, добре забезпеченою як гарнізоном, так і продовольством. Дії обложників зводилися до того, щоб просуватися вперед хоча і повільно, але з можливо меншими втратами. Досягалося це шляхом послідовного знищення засобів оборони із застосуванням різних заходів і пристосувань для прихованого, забезпеченого від поразки підходу до стін фортеці. Засобами для цього служили різні машини – металеві, руйнівні і підступні.

Загальний хід поступової атаки був такий: спочатку проводили обкладення фортеці, розташовуючись довкруги декількох таборів на відстані поза ураженням з фортеці і влаштовували контр- і циркумвалаційні лінії. Атаку зазвичай здійснювали на декілька вихідних кутів. Навпроти атаківаних частин розташовували металеві машини, прикриваючи їх від вилазок вінеями. Потім просувалися до башт огорожі, для чого вперед направляли мускул, що розрівнював місцевість; за ним йшли вінеї. Підійшовши до фортечного валу, розташовували декілька гелеполей, забезпечуючи їх вінеями. Користуючись перевищенням гелеполів, обеззброювали остаточно стіни; водночас з мускулів завалювали рови і влаштованим переходом підвозили до стіни черепахи або гелеполь з тараном, яким робили проломи у стіні і штурмували їх. Гелеполь підвозили до стіни також у тому випадку, коли хотіли штурмувати фортецю за допомогою опускних драбин. Якщо фортечні стіни виявлялися високими, так що гелеполями не можна було досягти бажаного над ними перевищення

(«командування»), то заздалегідь насипали із землі тераси, на яких вже і розташовували гелеполі. Іноді на терасі робили ще й інший насип, що служив безпосередньою основою для гелеполі. Облогова техніка того часу вимагала підвищеного (командного) положення над противником.

Там, де через важкодоступність стін або їх будову не можна було сподіватися на успіх створення в них пролому (проломів) тараном, атакуючі іноді здійснювали підземні роботи (підкопи) для обвалу стіни або проникнення всередину огорожі, зазвичай вночі. Проникнувши, відчиняли ворота і впускали тих, що облягали [20, 30-31].

Підступи утворювалися з палісадних стінок, попереду яких йшов мускул. Стрілки прикривалися рухомими щитами, зробленими із хмизу і фашин. Взагалі, з VIII до XII ст. до поступової атаки вдавалися рідко. Проте, як писав В.В. Яковлев, підземна війна отримала в цей період особливий розвиток. Він взагалі вважав, що єдині способи атаки, до яких вдавалися руси до половини XIII ст., це «блокада («выстояние») і атака відкритою силою (приступ)» [21, 30-31].

Отже, насамперед при спробі узяти місто противника прагнули захопити його зненацька, узяти місто «изъездом» або «изгоном»¹. Приклади такого захоплення міст – узяття Києва Святославом у 1175 р. [22, 6683 р.], узяття половцями м. Чюрнаєва в 1190 р. [23, 6698 р.] й ін. [24, 147]. Особливо характерний приклад подібного узяття міста – захоплення Білгорода в 1150 р. Посилаючи брата Володимира до Білгорода, князь Ізяслав дав йому вказівку, щоб місто було узятє раптово – чи «паки ли изъедеши Білгород, а с тем к нам пошли, а мы к тебе поедем». Військо Володимира, дійсно, настільки швидко («вборзе») і несподівано підійшло до Білгорода, що «даче бы не мытник устерегл и моста не переметал, то яли бы быша» [25, 6658 р.]. У 1216 р., коли князь Мстислав з новгородським військом після вдалого бою підійшов до міста Володимира Залеського, то літописець, указуючи, що війська йшли повільно, відзначив: «Аще быша гонилися по них... а град бы Володимерь изгонили» [26, стлб. 500, 6652 р.].

Захоплення міста у випадках раптового нападу здійснювалося через міські ворота. Так, наприклад, у 1219 р. князь Мстислав вибив з Галича угорців, увірвавшись у місто через ворота [27, 1219 р.]. При узятті Данилом міста Опави в Чехії його війська також намагалися проникнути в місто через ворота, які противник не встиг зачинити «бежаще» [28, 1254 р.].

Проте не завжди «изъезд» був успішним навіть і при раптовому нападі. Так, наприклад, у 1225 р. Мстислав, переслідуючи противника, «вогнаша и в град Белз и замало города не взяша» [29, 1225 р.].

1. Такий прийом раптового захоплення міста використовували й кочівники.

Якщо місто не вдавалося узяти раптово, увірвавшись через ворота, і городяни встигали «затвориться» в місті, то приступали до облоги. Простішим і основним способом облоги було «облежание» міста, тобто оточення його військом з усіх боків, поки городяни не здавалися з голоду і спраги. Іноді в літописах у таких випадках застосовується термін «обстояти град» [30, 988 р.].

Типову картину такого «облежання» зображує літописець при облозі Києва печенігами в 968 р.: «И оступиша град в силе велице бещислено множество около града и не бе лъзе из града вылести ни вести послати. Изнемогаху же людье голодом и водою» [31, 968 р.]. Якщо при цьому вдавалося «отнять воду», тобто перерізати шляхи постачання міста питною водою, то це зазвичай прискорювало розв'язку. Приклади цього є в Лаврентіївському літописі під 1093, 1186, 1209 рр.; у Новгородському літописі під 1209 р. та ін. Також численними є і приклади голоду в містах під час облоги: у Лаврентіївському літописі під 980, 1097, 1182 рр. та ін.

При всій фантастичності історії з колодязями, наповненими киселем і ситою при облозі печенігами Білгорода в 997 р. [32, 997 р.], в цій розповіді примітна вказівка літописця на те, що печеніги, переконавшись у великих запасах їжі в обложеному місті, негайно ж зняли облогу, мабуть, вважаючи єдиним засобом примусити місто до здачі – саме голод і спрагу.

Якщо завдання забезпечити місто запасом їжі на випадок облоги могло бути вирішене шляхом створення запасів продовольства, то з водою було складніше, оскільки розташовані зазвичай на високих пагорбах давньоруські укріплені поселення далеко не завжди мали колодязь на самій території укріплення. Проте відомі випадки наявності колодязів навіть у давньоруських містах, розташованих на великій висоті щодо рівня річки. Наприклад, в Білгороді, Старих Безрадицах, Снепороді, Холмі тощо [33, 89; 34, 115; 35, рис. 103; 36, 1259 р.]. Їх глибина досягала 45 і навіть 70 м (Холм). Якщо в окремих випадках колодязі мали таку колосальну глибину, то, очевидно, в укріплених поселеннях, розташованих на меншій висоті від рівня річки або ґрунтових вод, колодязі мали бути звичайним явищем. Маючи великий запас їжі і колодязь, розташований на території укріплення, давньоруські міста могли протистояти облозі достатньо тривалий час.

У літописах неодноразово відмічені випадки, коли «облежание» міста продовжувалося шість, сім, вісім, дев'ять і десять тижнів, а деколи і ще більше [37, 946, 1095, 1097, 1142, 1174 і 1175 рр.; 38, 1117, 1158 рр. та ін.]. Проте, незважаючи на таку тривалу облогу, міста дуже часто не здавалися. У літописах неодноразово указується на безуспішні облоги, після яких ті, що облягали, поверталися, не узявши міста [39, 1150 р.; 40, 1222 р. й ін.]. При цьому природно, коли кочівники, що

ставили своїм завданням насамперед пограбування поселень і узяття «полону», рідко робили тривалі облоги, зазвичай обмежуючись спробою раптового захоплення міста.

Якщо місто не було захоплене «изъездом», то швидко його узяття – протягом декількох днів – у літописах до XII ст. згадується дуже рідко і переважно має яке-небудь конкретне пояснення. Наприклад, Київ було узято військами Андрія Боголюбського протягом трьох днів, проте він міг чинити опір набагато довше, якби князь Мстислав не втік з міста [41, 1171 р.].

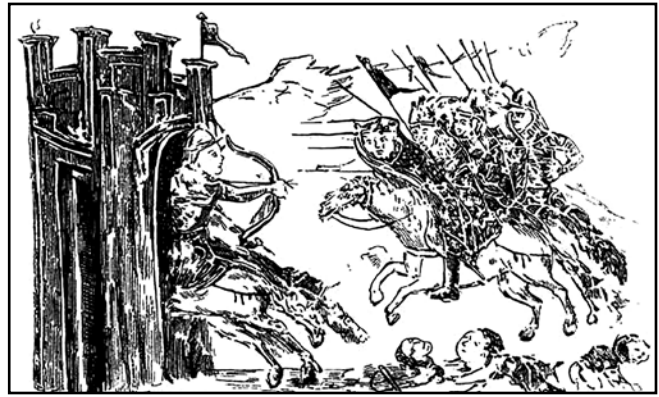
Випадки прямого штурму міст зазвичай відмічені в письмових джерелах словами «узяти місто списом». Термін «узяти місто на щит» означав не узяття штурмом, а узяття цього міста як військової здобичі. У декількох випадках у літописах це розшифровується абсолютно ясно, наприклад, коли військо Всеволода Велике Гніздо узяло м. Торжок: «И взяша город, мужи повязаша а жены и дети на щит, и товар взяша» [42, 1178 р.]. Ще очевидніше це у разі, коли жителі міста Ізяславля говорять князеві Вячеславу: «Клянися нам Господем Богом, яко нас не даси на щит» [43, 1127 р.].

Узяття міст штурмом декілька разів відмічене при описі у літописі походів Святослава [44, 971 р.]. Мало місце таке узяття міст під час війни Василька і Володаря з Давидом Ігоровичем [45, 1097 р.]. У 1123 р. князь Ярослав Святополчич загрожував жителям міста Володимира-Волинського: «То узрите завтра приступлю к граду и възму город» [46, 1123 р.].

Літописи абсолютно ясно указують, що на прямий штурм міст у X-XII ст. насмілювалися лише в окремих випадках, мабуть, тоді, коли в місті був малочисельний гарнізон. Описуючи бої біля Перемишля, літописець відзначав, що місто могли узяти, «зане некому ся бьашеть из него бити» [47, 1152 р.]. Саме активність оборони, стрільба з міських стін і була тією загрозою, яка стала основною перешкодою для штурму міста і викликала перехід до іншого методу – «облежания» [48, 6737 р.; 49, 6667 р.]. На це прямо вказують ті тексти літопису, де йдеться про захисників міста, «крепко бьющихся с града» [50, 1146 р., 1147 р. тощо].

Отже, методи захоплення міст «изъездом» або шляхом тривалого «облежания», мабуть, залишалися повністю пануючими прийомами узяття міст аж до XIII ст. [51, 75], як вважав П.А. Раппопорт [52, 150]. Надзвичайна рідкість випадків узяття міст «списом» аж до XIII ст. відмічена і в деяких старовинних працях з російської військової історії [53, 68]. В середині XIX ст. А. Савельєв зазначав, що «древнейшие способы атаки крепостей русскими были производимы в смысле нынешней блокады» [54, 39].

Подальшими напрямками розвідок тактики давньоруського бою можуть стати скрупульозні

Узяття Переяславця. З рукопису Манасії

Штурм воріт міста кіннотою противника. Мініатюра Радзівілівського літопису XIII (XV ст.)

дослідження усіх складових його алгоритму – від рекогносцировки до поховання загиблих. Ця тема давно «дозріла», щоб стати дисертаційним, а згодом і монографічним дослідженням. Проте братися за неї варто людям, які мають відповідні освіту, підготовку і знання засад фортифікації й тактики хоча б в елементарному обсязі.

Посилання

1. Воронин Н.Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 439-470; Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52; Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1; Довженко В.И. Військова справа в Київській Русі: Науково-популярний нарис. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950; Котляр М.Ф. Нариси военного искусства Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
2. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1.
3. Повесть временных лет. – М. Л., 1950.
4. Новгородская первая летопись. – СПб., 1888.
5. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – № 1. – Т. 8.
6. Бертье-Делагард А.Л. Как Владимир осаждал Корсунь // Известия Отделения русского языка и литературы Академии наук. – СПб., 1909. – Т. 14. – Кн. 1.
7. Косточкин В.В. Рецензия на работу П.А. Раппопорта «Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Советская археология. – 1957. – № 3.
8. Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен / В.Н. Татищев. – М., 1774. – Кн. 3.

9. Черненко Е.В., Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. / Е.В. Черненко, Кирпичников А.Н. – Л., 1976. – 104 с. // Український історичний журнал. – 1978. – № 1.
10. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси IX–XV вв.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М., 1975.
11. Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древне-русского языков / Ф. Буслаев. – М., 1861.
12. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996.
13. Мещерский Н.А. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе / Н.А. Мещерский. – М.; Л., 1958.
14. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1.
15. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1964. – Ч. 2.
16. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996.
17. Сухарев Ю.В. Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси V–XIII вв. / Ю.В. Сухарев. – СПб., 1992.
18. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1964. – Ч. 2.
19. Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2000. – 400 с.
20. Там само.
21. Там само.
22. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
23. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
24. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
25. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
26. Суздальская летопись по Академическому списку // Полное собрание русских летописей. – Л., 1928. – Т. 1. – Вып. 3.
27. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
28. Там само.
29. Там само.
30. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
31. Там само.
32. Там само.
33. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура с доисторических времен / В.В. Хвойка. – К., 1913.
34. Раппопорт П.А. Оборонительные сооружения на городище в с. Старые Безрадицы // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1951. – Вып. 41.
35. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
36. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
37. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
38. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
39. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
40. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. – М.; Л., 1950.
41. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
42. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
43. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1885. – Т. 10.
44. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
45. Там само.

46. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
47. Там само.
48. Там само.
49. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1885. – Т. 10.
50. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
51. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1.
52. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
53. Русская военная сила / Под ред. А.Н. Попова. – М., 1897.
54. Савельев А. Материалы к истории инженерного искусства в России / А. Савельев. – СПб., 1853.

Бережинский В.Г. Методы и способы захвата городов и крепостей в Древней Руси

В статье рассматриваются методы, способы, тактические приемы захвата городов и крепостей в Древней Руси.

Ключевые слова: осада, штурм, блокада, осадный бой.

Berezhynskiy V.H. Methods and ways of capture of cities and fortresses are in Ancient Rus

In the article methods, ways and tactical techniques of capturing cities and fortresses of the Ancient Rus are considered

Key words: siege, assault, blockade, siege fight.

01.04.2011 р.

УДК 94.(477) «12»

М.Г. Івануц

ВОГОНЬ ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ ІЗ УКРІПЛЕННЯМИ ПРОТИВНИКА У ДАВНІЙ РУСІ

У статті розглянуто питання використання вогню як засобу здобування укріплених пунктів у Давній Русі, показано різноманітні способи і засоби підпалу.

Ключові слова: облога, штурм, облоговий бой, підпалювання, запалювальна зброя

Одним із способів боротьби із укріпленнями, побудованими з дерева, був їх підпал, відомий і поширений на Русі з найдавніших часів. Вогонь для таких споруд був руйнівним фактором [1, 47-48].

Вивченням способів захоплення міст і фортець, а відтак і застосуванням вогню як засобу руйнування укріплень противника, займалося багато дослідників. Серед них можна назвати Л. Фрімана, П.О. Раппопорта, А.М. Кирпичникова, М.Ф. Котляра, В.В. Яковлева і багато інших [2]. Досить багато істориків схильні вважати, що «... підпал оборонних споруд під час облоги аж до XIII ст. застосовувався не часто і переважно безуспішно» [3, 49], а більшість укріплень якщо і спалювалися, то вже після їх захоплення. Метою цієї